

(«третього стану») і пред'явити їх сейму. Це дало привід польським органам влади звинуватити населення Луцька в організації повстання. Польська адміністрація, можливо, від страху перебільшувала події, але факт активізації міського населення безумовний.

Для того, щоб налаштувати шляхту проти Російської імперії було використано чутки про те, що ніби антифеодальні рухи на землях руських воєвдству 1789 р. були спровоковані сусідньою імперією. Шляхетські реформатори, які керували діяльністю сейму, поспішили обрушити на українське селянство жорсткі репресії. На територію Волинського воєводства були відправленні додаткові військові загони.

Волинська тривога 1789 р. є наслідком неправомірних дій шляхти відносно волинського селянства та священників. Вона використовувала некомпетентність, не контрольованість та не упорядкованість дій порядкової комісії, щоб налаштувати більшість представників Сейму проти Російської імперії. Безпідставні арешти, які підтверджувались свідченням та присягою однієї людини доходили до абсурду та були незаконними, тому що комісія не мала судових повноважень. Волинську трагедію 1789 р. можна трактувати як умисне винищення волинського селянства, адже велику кількість осіб було арештовано, багато з них страчено, частина померли в тюрмах, лише невелику кількість підсудних звільнили від покарання.

1. *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 3 : Т. 5 : Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-западном крае в 1789 году. - Киев : Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1902. - 99, 828, XLVI с.*

2. *Антонович В.Б. О мнимом крестьянском волнении в юго-западном крае в 1789 г. – ЧИОНЛ, 1895 г., т. 9, отд. 1, с. 20*

3. *Бродович Ф. Исторические записки [...] о событиях на Волыни и Подолии в 1789г.– Льв. : 1861 г., т. 1. 126 с.; 1862 г., т. 2. 246 с.*

4. *Киевляцкий Е. Мнимый бунт на Волыни в 1789 г. – КС, 1902 г., № 11, с. 283 – 300; № 12, с. 420 – 434.*

5. *Козловский К. События на Волыни в 1789 г. – К.: 1871 г. – 46 с.*

6. *Щебальский П.К. Народные движения в Подолии и на Волыни в 1768 и 1789 гг. – Русский вестник, 1863 г., т. 45*

7. *Deruga A. Kościół prawosławny a sprawa «buntu» w 1789 roku we wschodnich województwach Rzeczypospolitej. – AW, 1938, t. 13, № 2, s. 175 – 269.*

Оксана ЯКИМЧУК (Острого)

СЕРВІТУТНІ ПРАВА СЕЛЯН ШПАНІВСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛЛІВ У 60-Х РОКАХ ХІХ ст. (Рівненський повіт Волинської губернії)

Сервітут, як право користування особою чужим майном, відомий ще з часів римського права і зазнав значного поширення. У Російській імперії його було застосовано під час правового врегулювання відносин поміщиків та селян. Власниками земельних ділянок залишалися поміщики, вони і надалі володіли правами володіння, користування та розпорядження землями та природними ресурсами, які на них розташовувалися. Натомість селянам на певних умовах (платно чи безоплатно, з визначенням розмірів чи без обмежень) надавалися права щодо прогону худоби певними територіями, водопою у ставках і ріках, збирання ягід та грибів у лісах, заготівлі хмизу і дров, пасовища на приватновласницьких землях.

За звичай соціальне становище селян у середині та другій половині ХІХ ст. вивчалось під кутом висвітлення протистояння між ними та землевласниками (поміщиками). Акцент на класовий антагонізм був притаманний радянській історіографії. Серед сучасної зарубіжної історичної науки проблемі висвітлення соціальної історії присвятив свої монографії Д. Бовуа. Його праці «Битва за землю. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» (Київ, 1998), «Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863)» (Київ, 1996) висвітлюють становище селянства у контексті протистояння російського самодержавства та польського шляхетства.

Оскільки досі відсутні спеціальні дослідження сервітутних прав селян Правобережної України (у тому числі і в Рівненському повіті Волинської губернії) в до- та після- реформений період у Російській імперії, є актуальним проведення дослідження з даної тематики та введення до наукового обігу уставних грамот та актів про їх затвердження, які і відображають права та обов'язки селян тих чи інших маєтків.

У XIX ст. селяни були засобом посилення наступу на шляхетське землеволодіння для уряду. І все ж головною проблемою залишалася доля поміщицьких селян. Було вирішено створити Комісію інспектування та інвентаризації приватних маєтків. 26 травня 1847 р. імператор підписав наказ про початок інвентаризації на Україні [8, 104].

Головна ідея документу полягала в визначенні «взірцевої панщини», в тому щоб назавжди встановити стосунки між кріпаками і панами. Кріпацтво визначалося як звичайний контракт: селянин мусив безкоштовно виконувати певний обсяг робіт для пана за надану в користування землю. За згодою громади землевласник міг змінити розміри селянського наділу. Кріпаки поділялися на 4 категорії: тяглий – власник возу, напівтяглий – власник піввозу, городний і бобиль – поденні робітники [8, 105].

Наприклад, у с. Підлужному Рівненського повіту Волинської губернії, власності Радзивіллів, згідно інвентарної реформи селяни повинні були працювати на панщині 3-4 дні на тиждень з пішого наділу, який становив 4,5 десятини. Князі застосовували урочну систему праці. Кожному кріпакові на день давалося завдання, яке можна було виконати лише за 2-3 дні, наприклад, виорати сохою 5 десятини чорноземного ґрунту, плугом у 6 волів – 1 десятину або заборонувати десятину глинястої землі. Невиконання норми вело до щоденної панщини. Крім цього, селяни повинні були відробити додатково 12 «літніх» і 12 «зимових» днів [9, 379].

У жовтні 1857 р. частина шляхти звернулася до імператора про потребу відміни кріпацтва. 9 березня 1858 р. імператор закликав всі дворянські зібрання створити комітети «Про влаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян» (офіційна назва) або Селянські комітети. Було розроблено комплексну систему, яка передбачала незалежно від якості орної землі переведення селян на оброк, або надання їм більших земельних ділянок.

19 лютого 1861 р. було видано царський маніфест про відміну кріпацтва.

Одними з найбільших землевласників в Рівненському повіті Волинської губернії були князі Радзивілли. Їх володіння зосереджувалися в Шпанівському маєтку, до якого належали містечко Шпанів, поселення Великий Олексин, Понебель, Ставок, Рогачів, Коптевичі, Козлин, Житин, Городище, Бабин, Корнин, села Малий Олексин, Зозів, Карпилівка, Студянка, Решуцьк, Виляшськ, Хотенки, Владиславівка, Антопіль, Квасилів, частина с. Яполоть [7, 2].

Безпосередньо у містечку Шпанові (власник Карл Радзивілл) проживало 197 селян чоловічої статі (з них дворових (не мали права на польовий наділ) – 15), нараховувалося 58 селянських дворів (з яких городників, які не отримували орного наділу, – 20, тяглих – 38, піших – 0) [7, 1].

У поселенні Козлин Олександрійської волості (власності князів Карла і Сигізмунда Радзивіллів) проживало 186 дворових селян чоловічої статі у 58 дворах, у т. ч. тяглих 53 і городників 5, піші відсутні (відповідно до даних 10-ї ревізії) [4, 1].

У поселенні Понебель Понебельської волості (власник Карл Радзивілл) проживало 42 селян чоловічої статі, ніхто з них до дворових чи фабричних людей не належав [5, 1-1 зв.]. У селищі існувало 10 селянських дворів, серед яких 2 городників (не отримували наділи орної землі) і 8 тяглих. Піші двори відсутні [5, 2].

У поселенні Великий Олексин Рівненської волості (власник Карл Радзивілл) проживало 82 селян чоловічої статі, при цьому до дворових чи фабричних жоден не належав [2, 1-1 зв.]. Тут були розташовані 23 двори, серед яких 2 городників (не отримували наділи орної землі) і 21 тяглий. Піших дворів не було [2, 2].

У селі Малий Олексин Рівненської волості (власник Карл Радзивілл) проживало 63 селян, при цьому дворових чи фабричних людей серед них не було [3, 1-1 зв.]. У селі нараховувалося 17 дворів, серед яких 4 городників (не отримували наділи орної землі) і 13 тяглих. Піші двори відсутні [3, 2].

У селі Студенки Понебельської волості (нині Студянка (примітка автора)) (власник Карл Радзивілл) проживало 15 селян, при цьому дворових чи фабричних людей не було [6, 1-1 зв.]. У селі нараховувалося 3 селянських двори, всі тягли. Піших і городників не було [6, 2].

Сервітутні права селян населених пунктів, що належали до маєтку, визначалися в уставних грамотах, які мали визначену типову форму та структуру. Зокрема, параграф 8 відображав кількість і якісний склад земель, які перебували у спільному користуванні поміщика та селян; параграф 22 регламентував права селян на водопій; параграф 34 був присвячений порядку лісокористування на території маєтку (ця частина уставних грамот всіх населених пунктів, які належали до Шпанівського маєтку майже ідентична щодо прав і обмежень селян).

Зокрема, у спільному користуванні поміщика і селян (відповідно до § 8 уставних грамот) перебували:

- у м. Шпанів 1) у межах містечка: під випуском 2 дес. 188 саж., під пустками 1 д. 1375 саж., під вулицями 5 дес. 104 саж.; 2) поза межами містечка: під дорогами і прогонами 12 дес. [7, 3];
- у пос. Козлин у спільному користуванні перебував вигін розміром 10 дес. 651 с. [4, 1];

- у пос. Понебель 1) у межах поселення: під вулицями і проміжками 2 дес. 1780 саж., 2) у межах поселення: під дорогами, прогонами близько 5 дес. [5, 2 зв.-3];
- у пос. Великий Олексин 1) у межах поселення: під випуском 2 дес. 850 саж., під вулицями 2 дес. 1397 саж., 2) у межах поселення: під дорогами, прогонами близько 7 дес. 1200 саж. [2, 2 зв.-3];
- у с. Малий Олексин 1) у межах села: під випусками 1 дес. 886 саж., під вулицями 1392 саж., 2) у межах: під дорогами, прогонами близько 5 дес. [3, 2 зв.-3];
- у с. Студенки 1) у межах села: під вулицями 392 саж., 2) поза межами: під дорогами, прогонами близько 2 дес. [6, 2 зв.-3].

При цьому, відповідно до досліджених уставних грамот, селянам заборонено: 1) переміщати, знищувати чи забудовувати дороги в межах населених пунктів або влаштовувати нові без відома поміщика, 2) користуватись проїздом і прогоном худоби дорогами, які прокладені через панські угіддя та влаштовані лише для сполучення економії, оскільки селяни володіють окремими проїздами і проходами на свої поля. У примітці до § 8 уставних грамот зазначено, що в пос. Понебель та с. Студенки немає вигону і випуску, а в пос. Великий Олексин і с. Малий Олексин відсутній лише вигон.

Спільною рисою всіх уставних грамот є надання селянам права на водопій, що відображено у § 22 кожного локального документу.

Наприклад, відповідно до уставної грамоти Шпанова передбачено спільний водопій, який розташовувався у межах містечка, на території ставків і озера, що по обидві сторони греблі, та в озері, яке знаходилося навпроти конюшні поміщика [7, 7 зв.].

Ті ж права регламентовані у пос. Понебель, у якому (крім колодязів, що розташовані в межах поселення) селянам надавався попередньо спільний з поміщиком водопій і в ставку (який існував у межах населеного пункту на території городу економії) біля обох берегів [5, 6].

Аналогічні права передбачені в пос. Великий Олексин, в якому, крім колодязів, селянам надавався попередньо спільний з поміщиком водопій в річці (протікала у межах поселення) у місці, де і донині він був влаштований [2, 7 зв.].

Сервітутні права селян с. Малий Олексин на водопій були подібними щодо цих же прав у пос. Великий Олексин, з різницею виду наявної водойми: не річка (протікала в пос. Великий Олексин), а ставок. [3, 7].

У с. Студенки, крім права користування колодязями (що розташовані в межах села), селянам надавався спільний з поміщиком водопій в струмку (у тому ж місці, що і раніше був влаштований) [6, 5 зв.].

Право водопою у існуючих місцях надане селянам с. Козлин [4, 1 зв.].

Проте, крім прав щодо водопою, селяни були наділені і зобов'язаннями. Зокрема, на них покладался обов'язок безоплатно утримувати в належному стані греблю (у зв'язку з її пошкодженням через прогін худоби). Це зобов'язання селян існувало в тих населених пунктах, в яких на водних об'єктах була влаштована гребля (на озері в м. Шпанів [7, 7 зв.], на ставку в пос. Понебель [5, 6 зв.] та в с. Малий Олексин [3, 7].

У § 23 уставної грамоти пос. Великий Олексин обумовлено, що

1) забороняється будь-кому без особливого дозволу поміщиків на всій території маєтку, без виключення землі, яка перебуває у користуванні селян, навіть у разі викупу своїх садіб і польових угідь, відчужувати їх особам іншого стану; виготовляти будь-які алкогольні напої, їх продавати та привозити;

2) відповідно до норм ст. 81 Положення було передбачено і можливе надання прав пасовища в панських лісах, на фільваркових угіддях і сінокосах після збору зернових та сіна і на полях, збирання різних їстівних овочів, риболовлі в ставках, ріках і озерах Шпанівського маєтку, мисливства в межах всього маєтку. Проте вапнякові гори, руди, порцелянові та інші глини, пісок і подібні ресурси перебувають в виключному та повному праві власності і користування поміщика.

При цьому з метою уникнення взаємних потрав полів і лук, а також збитку в лісних дачах та інших статтях:

а) обов'язком поміщика і селянського товариства (в розмірах, що пропорційні просторам угідь поміщика і селян цього маєтку) є копання каналів і іншого роду горож, що відокремлюють панські від селянських поземельних угідь, а також влаштування прогонів для худоби, їх утримання у належному стані;

б) на сільське товариство покладається обов'язок догляду за сільськими стадами і гуртами, утримання пастухів;

в) на поміщиків і селян накладається штраф за випасання худоби на своїх полях без догляду чи за випас худоби на вулицях населеного пункту;

г) селянам заборонено напувати худобу в канавах, які використовуються для осушування угідь фільварку, з метою уникнення засипання цих канав і підтоплення угідь; їх відновлення покладено на осіб, винних у пошкодженнях;

д) селянам заборонено мочити в ставках коноплі (у іншому випадку вони несуть відповідальність, передбачену за отруєння риби і забруднення ставка), а також збирати очерет [7 зв.-8 зв].

Норми § 23 уставних грамот пос. Понебель [5, 6 зв.- 7], с. Студенки [6, 5 зв.- 6 зв.] аналогічні нормам документу пос. Великий Олексин, різниця лише в останньому пункті, у якому відсутня заборона збору очерету.

Крім того (відповідно до ч. 3 § 10 уставних грамот пос. Великий Олексин [2, 3 зв.-4], пос. Понебель [5, 4], с. Малий Олексин [3, 4], с. Студенки [6, 3 зв.]), на селян покладался обов'язок утримувати каналу (що складає межу населеного пункту) чи огорожу біля їх городів і випуску з метою уникнення потрав в полях і сінокосах.

Право лісокористування на території Шпанівського маєтку відображене в § 34 уставних грамот.

В уставній грамоті м. Шпанів передбачено, що ліс є власністю поміщика. Проте до закінчення 9-річного терміну з дня оголошення Положення поміщик пропонує селянам відпускати на паливо з Волошківської лісової дачі в урочищі Червоний Хрест для кожного двору щорічно по 2 сажні чи по 20 звичайних господарських паракінних або параволових возів дров з вітролома (валежника) чи бурелома, за що поміщик вимагає по 2 руб. сrb. щорічно з кожного двору. Плата здійснюється з врахуванням кількості возів дров відповідно до асигнування поміщика чи економії і під наглядом лісової охорони. Якщо селяни відмовляються від цього палива, вони можуть його отримувати на власний розсуд з інших місць.

При цьому селяни не мали права:

- а) продавати паливо, яке їм відпускається, особам, які не належать до сільської громади;
- б) рубати молоді дерева і знімати кору;
- в) розводити багаття в лісі з будь-якої причини з метою уникнення пожеж і знищення панського лісу, кущів;

г) самовільно, без відома власника чи економії і лісової охорони, в'їжджати в ліси у ті дні, які не є відведеними для відпуску палива, під приводом випасу худоби, збирання грибів, ягід і інших лісових надр, з метою мисливства і риболовлі, оскільки селянам це не належить;

д) загалом ухилятися від порядку і правил, встановлених для приватних лісів, у інших випадках особа притягається до відповідальності, передбаченої щодо державних лісів [7, 11-11 зв.]. Ці ж права декларовані щодо селян пос. Понебель [5, 9-9 зв.], пос. Великий Олексин [2, 11-11 зв.], с. Малий Олексин [3, арк. 11-11 зв], с. Студенки [6, 9-9 зв.].

Селяни Карла Радзивілла част. с. Яполоть (Стидинська волость) (70 селян, 25 дворів) [1, 81-81 зв., 84] та с. Зозів (Рівненська волость) (41 чол., 13 дворів) [1, 97-97 зв., 102] мали право користування вигоном, що перебував у спільному користуванні селян і власників всіх частин с. Яполоть.

Подібними сервітутними правами Карлом і Сигізмундом Радзивіллами були наділені селяни с. Квасилів (Арестівська волость) (113 чол., 32 дворів) [1, 127-127 зв., 130] та с. Корнин (Арестівська волость) (127 чол., 40 дворів) [131-131 зв., 134]: спільного з поміщиком користування водопоєм в ставу, але селяни не мали права ловити рибу в ставу, який був влаштований і утримувався за кошти власників; селяни і власники користувалися пасовищем на полях спільної сівозміни; в спільному користуванні поміщиків і селян цього маєтку і сусіднього Корнин (Квасилів у другому випадку) перебував вигін у розмірі 8 д. 370 с.

Правами спільної толоки до розверстання угідь та водопою володіли селяни князів Карла і Сигізмунда Радзивіллів у с. Владиславівка (Рівненська волость) (48 чол., 12 дворів) [1, 244-244 зв., 247], с. Городище (Рівненська волость) (157 чол., 53 дворів) [1, 256-256 зв., 259] та князя Карла Радзивілла у с. Рогачів (Понебильська волость) (63 чол., 19 дворів) [1, 304-304 зв., 307], с. Ставок (Понебильська волость) (116 чол., 40 дворів) [424-424 зв., 427], с. Карпилівка (Понебильська волость) (65 чол., 25 дворів) [1]. Крім зазначених прав, поміщики (понад наділи, які викупувалися) безкоштовно надали селянам 4 д. 2280 с. польової землі в с. Великий Житин (Рівненська волость) (164 чол., 55 дворів) [308-308 зв., 311].

Уставні грамоти м. Шпанів і с. Малий Олексин були складені 22.11.1862 р. представником К. Радзивілла графом Мечиславом Єзерським [3, 17].

Проте відповідно до акту про перевірку, затвердження і введення в дію уставних грамот містечка Шпанів і с. Малий Олексин, які належать князю Карлу, сину Михайла, Радзивілли (складеному виконуючим обов'язки мирового посередника 1 ділянки Рівненського повіту відставним Штаб ротмістром Фомою Словицьким у грудні 1862 р. під час зборів селян і представника власника у Шпанівській парафіяльній

церкві) з'ясовано, що селяни відмовилися від додаткових угідь (на користь власника) та палива (у уставних грамотах передбачалось 20 возів дров і визначена плата за них). Селяни погодилися, що перехід на оброк і визначений (в уставних грамотах) строк сплати оброку (до 1 квітня та 1 жовтня щороку) вводиться з 19.02.1863 р., а до початку цього строку вони зобов'язані відбувати повинності згідно Інвентарного уложення.

Акт підписали виконуючий обов'язки мирового посередника 1 ділянки Рівненського повіту відставний Штаб ротмістр Фома Словицький; уповноважений власника маєтку поміщик граф Мечислав Єзерський; уповноважені селян с. М. Олексин Іван Павлович (прізвище прочитати неможливо, примітка автора) і Аврам Тимофійович Огородник, а за них неписьменних розписався благочинний села Шпанова, парафіяльний священник Садовський; начальник Рівненської повітової поліції підполковник Гоць, свідки села Кустина Павло Михайлович Сервюк, с. Золотієва Кіндрат Климович Басюк, с. Двор Іван Семенович Пухайко [3, 17-20].

Тобто, найбільш поширеними сервітутними правами, якими були наділені селяни населених пунктів, що належали князям Радзивіллам в Рівненському повіті, були права водопою у місцевих водоймах (ставках, струмках, озерах, річках) та спільної з поміщиком толоки до розверстання угідь. Селянам заборонялося збирання ягід, випасання худоби у лісах поміщиків, риболовлі у водоймах, прогону худоби прогонами, які використовувалися і були влаштовані виключно для цілей економії Радзивіллів. Відповідно до актів про затвердження уставних грамот і введення їх в дію, селяни добровільно відмовилися від заготівлі дров у визначеному розмірі за окрему плату у князівських лісах (як відмовились і від додаткових наділів, передбачених уставними грамотами, складеними представником князів за їх відсутності).

1. *Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 384. Рівненський повітовий суд (далі – РПС). – Оп. 5. – Спр. 65. Дело о выкупе крестьянами земли у помещиков Ровенского уезда (выкупные акты, доклады главного выкупного учреждения) (4.12.1868-3.01.1872 гг.). – 899 арк.*

2. *ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 3. Уставная грамота селения Большой Олексин Ровенского уезда (27.12.1862 г.). – 18 арк.*

3. *ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 4. Уставная грамота села Малый Олексин Ровенского уезда (декабрь 1862 г.). – 20 арк.*

4. *ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 7. Уставная грамота селения Козлин Ровенского уезда Александрийской волости (1863 г.). – 13 арк.*

5. *ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 10. Уставная грамота селения Понябель Ровенского уезда (29.12.1862 г.). – 18 арк.*

6. *ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 12. Уставная грамота деревни Студенки (29.12.1862 г., 25.08.1864 г.). – 18 арк.*

7. *ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 13. Уставная грамота села Шпанова (25.08.1864 г.). – 18 арк.*

8. *Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.*

9. *Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К. : УРЕ, 1973. – 654 с.*

**Вера ГУРУЛЕВА, Александр МУСИН (Санкт-Петербург),
Александр ОСТАПОК (Любомль)**

НАХОДКИ ЛАТИНСКИХ И «БОЛГАРСКИХ» ИМИТАЦИЙ ВИЗАНТИЙСКИХ МОНЕТ НА ВОЛЫНИ И ПРОБЛЕМЫ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ XIII – НАЧАЛА XIV вв. В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Современные представления о денежном обращении в Восточной Европе XII–первой половины XIV вв. определяются двумя главными историографическими факторами. Прежде всего, это убежденность исследователей в повсеместном распространении «безмонетного периода» восточноевропейской экономики, основывающаяся на фактах прекращения поступления в регион европейского и арабского монетного серебра с конца XI – начала XII вв. – денариев и дирхемов, появления серебряных платежных слитков киевской и новгородской традиций и возникновения новых счетных денежных единиц, связанных своим происхождением с «меховыми деньгами» [1; 2; 3; 4]. Помимо этого, существенное влияние на построения исследователей оказывает хронология обращения византийских монет, предложенная Т. Нунаном, который, основываясь на капитальной сводке В. В. Кропоткина [5; 6], обращаясь преимущественно к милиарисиям и считая влияние золотых и медных монет на экономику